

Aleksandar RADOMAN (Podgorica)
Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“
UDK 821.163.4.09-31(497.16)

TURSKA PISMA STJEPANA ZANOVIĆA KAO PRVI ROMAN U CRNOGORSKOJ KNJIŽEVNOSTI

U ovom radu preispituje se uvriježeno mišljenje da je prvi roman u crnogorskoj književnosti *Nevidbog* Rista Ratkovića iz 1933. godine. Iako su u Crnoj Gori objavljena 1996. godine, *Turska pisma* Stjepana Zanovića, čije je prvo izdanje publikovano u Drezdenu 1776, u crnogorskoj književnoj historiografiji do danas nijesu tretirana kao roman. Autor ukazuje da Zanovićevo djelo pripada žanru epistolarnog romana, formi osobito popularnoj u epohi prosvjetiteljstva. Na sadašnjem stupnju izučenosti crnogorskog književnog nasljeđa nameće se zaključak da su *Turska pisma* prvi novovjekovni roman u crnogorskoj književnosti.

U našoj književnoj historiografiji ustalilo se uvjerenje da je prvi roman u crnogorskoj književnosti *Nevidbog* Rista Ratkovića iz 1933. godine. Posljednjih godina, međutim, pojavilo se nekoliko izdanja koja problematizuju ovakvo polazište. No, postavlja se pitanje da li, pored novootkrivenih rukopisa,¹ postoje i tekstovi koji iz ovih ili onih razloga do sada u kritičkoj literaturi nijesu prepoznati kao romaneskne tvorevine ili, pak, romani koji do sada nijesu ubrajani u crnogorsko književno nasljeđe a po nekom od kriterijuma mu pripadaju!?

Prije nego pokušamo potražiti odgovor na to pitanje, valjalo bi podštetiti na, u kontekstu istorije romanesknog žanra, često zanemaranu tradiciju srednjovjekovnog romana. Premda se novovjekovni roman u

¹ Riječ je o romanima *Ili Kuč* Stevana Dučića (Podgorica, 1997) i *Despa* Nikole I Petrovića Njegoša (Cetinje, 2008). Bibliografijom Milorada T. Milovića *Crnogorski roman; bibliografija: 1883-2000* (Bibliografski vjesnik, br. 1-2-3, Cetinje, 2001, 103-155) obuhvaćeni su i pripovijetka *Paćenik* Miloša Velimirovića i novela *Mileva* Marka Cara.

južnoslovenskim književnostima javlja i razvija bez neposrednog uticaja srednjovjekovnog romana, ovu tradiciju svakako ne bi trebalo zaobilaziti. Još u srednjem vijeku bio je poznat pojam roman (*rumanac*, odnosno *romanac*), a na taj bi segment naše literarne baštine valjalo posebno skrenuti pažnju i stoga što su još najraniji izučavaoci srednjovjekovnoga romana u slovenskim književnostima, poput Vatroslava Jagića², naglašavali da je ova specifična prijevodna / adaptirana forma u južnoslovenske književnosti ušla upravo preko prostora srednjovjekovne crnogorske države - Duklje. Srednjovjekovnom bi romanu, tako, pripadalo mjesto predistorije žanra u našoj književnosti.

Na pitanje koje smo naznačili u uvodu može se - u oba apostrofirana slučaja - dati pozitivan odgovor. S jedne strane, naša književna baština nudi nam tekstove koji pripadaju žanru romana iako to dosad nije uočavano. S druge strane, postoje i autori koji se rođenjem ili, pak, djelovanjem, u crnogorskoj sredini neizostavno uključuju u tokove crnogorske književnosti a da to naša književna historiografija još uvijek nije prepoznala. U prvom slučaju, riječ je o epistolarnom romanu Stjepana Zanovića *Turska pisma*, a u drugom - o romanu *Uskok* Sima Matavulja i romanesknom opusu Pljevljaka Lazara Komarčića. Ovđe ćemo se kratko osvrnuti samo na Zanovićevo djelo.

Život budvanskog alazona Stjepana Zanovića bio je inspiracija brojnim autorima - od pjesnika, romanopisaca i dramskih pisaca do pasioniranih istraživača, historičara i historičara književnosti. U sjenci njegova neobičnog životopisa ostalo je, ipak, njegovo stvaralaštvo. Nasuprot brojnim radovima o Zanoviću stoji prilično tanak korpus njegovih spisa objavljenih u nas. Izuzmu li se fragmenti publikovani u periodici ili antologijama, na našem su se jeziku pojavile svega dvije Zanovićeve knjige. Najprije je Radoslav Rotković 1979. godine objavio izbor iz Zanovićeva stvaralaštva *Pakao ili nebo* u okviru biblioteke *Luča*, da bi u okviru edicije Književnost Crne Gore od XII do XIX vijeka, Miroslav Pantić priredio Zanovićevu knjigu *Turska pisma*, 1996. godine. Ima li se u vidu da je prvo, italijansko-francusko, izdanje *Turskih pisama* objavljeno u Drezdenu 1776. godine,³ shvatamo da se na crnogorsko izdanje čekalo - 220 godina!

² Up. Radmila Marinković, *Roman kao književni rod u srednjevekovnoj književnosti Južnih i Istočnih Slovena*, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, knj. 34, sv. 3-4, Beograd 1968, 208.

³ Već naredne, 1777. godine pojavice se prijevodi na francuski i njemački jezik, u Lajpcigu i Berlinu. Pantić iznosi pretpostavku da se i za ove prijevode pobrinuo sam Zanović (v. Miroslav Pantić, *Stjepan Zanović, pustolov, pesnik i filozof*, predgovor u knjizi: Stjepan Zanović, *Turska pisma*, Cetinje, 1996, 32)

Ako i nijesu bila objavljena kod nas, *Turska pisma* nijesu ostala nepoznata i nekomentarisana u kritičkoj literaturi. O njima je Mirko Breyer u do danas najopsežnijoj knjizi o Zanočićima⁴ pisao sljedeće: „Običaj da se u obliku pisama iskrivljena podrijetla i naslova, progovori javnosti o najrazličitijim pitanjima socijalnim i političkim, bijaše u ono doba vrlo omililo i raširen. Imade ih na stotine tih 'Lettres galantes et philosophiques', pa 'Lettres critiques, morales et politiques' i dugi niz 'Pisama' -, američkih' - 'persijskih' - 'portugiških' i tolikih drugih i napokon kao neposredni uzor Zanočiću više svezaka 'turskih'. Od najčuvenijih autora bit će dosta da spomenem: Mirabeau-a, Montesquieu-a, d' Argensa, Voltaira i tajanstvenog Juniusa. Ne upuštajući se ni u kakovo poređivanje, istaknuti mi je, da su 'Lettere Turche' Zanočićeve po svom sadržaju i načinu pisanja u istoj mjeri duhovita, koliko apstraktna i zanimljiva.“⁵ Već ovim opisom Breyer je ukazao u kom bi okviru valjalo sagledavati *Turska pisma* - u kontekstu epistolarnog romana, forme osobito popularne u epohi prosvjetiteljstva. Iako rano formulisan, ovaj je sud ostao bez odjeka u kritičkoj literaturi. Istina, „spoljašnje“ sličnosti između Zanočićevih *Turskih pisama* i Montesquievovih *Persijskih pisama* konstatuju brojni autori, od Milorada Pavića,⁶ Radoslava Rotkovića,⁷ Miroslava Pantića⁸ do Slobodana Kalezića⁹ i Radomira Ivanovića.¹⁰ Na ovom primjeru najbolje se potvrđuje stav Radomira Ivanovića izrečen baš povodom Zanočićevih *Turskih pisama*: „Takođe je evidentno da još uvijek 'spoljašnji pristup' dominira nad 'unutrašnjim', jer situiranje ovog djela u kontekst nacionalne književnosti zahtijeva dobro poznavanje osnovnih tokova književnog razvoja i nacionalne i uporedne književnosti.“¹¹ Niz preciznih opaski koje Ivanović donosi u svom radu,

⁴ Mirko Breyer, *Antun conte Zanočić i njegovi sinovi, Roman života jedne paštrovsko-budljanske porodice u pretprošlom i prošlom vijeku (1720-1834)*, Zagreb, 1928.

⁵ Isto, 56.

⁶ Prema: Petar Džadžić, *Stjepan Zanočić, alazon sa naših strana*, u knjizi *Homo balcanicus, homo heroicus*, I, Beograd, 1994, 79.

⁷ Dr Radoslav Rotković, *Zanočićeva ostavština*, predgovor u knjizi: Stjepan Zanočić, *Pakao ili nebo*, Titograd, 1979, 19.

⁸ Miroslav Pantić, *Stjepan Zanočić, pustolov, pesnik i filozof*, predgovor u knjizi: Stjepan Zanočić, *Turska pisma*, Cetinje 1996, 31.

⁹ Slobodan Kalezić, *Stefan Zanočić - život kao roman*, u knjizi *Strukture i značenja, crnogorske književne teme*, Podgorica, 1998, 58.

¹⁰ Radomir Ivanović, *Emanacije „divljeg genija“ u djelu Stjepana Zanočića (1751-1786)*, *Homage Danilu Kišu*, zbornik radova IV, Podgorica - Budva, 1998, 250.

¹¹ Isto, 253.

poput one da se prilikom proučavanja *Turskih pisama* mora voditi računa o dvjema relacijama - ispitivanju odnosa teksta i epohe i ispitivanju odnosa teksta i žanra, makar i nedovedenih uvijek do nedvosmislenih zaključaka, ukazuju na sve manjkavosti Pantićeva izdanja knjige. Ti nedostaci odnose se, u prvom redu, na dosljedni pozitivistički pristup Zanovićevu tekstu u predgovoru i komentarima. Pantić, naime, centralnu predmetnost romana - Osmana, „autora“ većine pisama, identifikuje sa samim Stjepanom Zanovićem pa kao posljedica te identifikacije nastaju neobična učitavanja i tumačenja. Još veću zabunu unosi to što se kao jedan od likova u romanu pojavljuje i Stjepan Zanović a, na sekundarnom narativnom nivou, u romaneskno tkivo *Turskih pisama*, uneseno je i 7 njegovih pisama! Zaista čudi da ugledni i vrijedni istraživač kakav je Miroslav Pantić nije uočio fikcionalnu prirodu ovoga teksta, što, s obzirom na njegov veliki (i zasluženi) autoritet, pozniiji proučavaoci Zanovića nijesu problematizovali.

Ne povodeći se za Pantićevim metodološkim propustima Radomir Ivanović izriče decidiranu formulaciju da su Zanovićeva *Turska pisma* - epistolarna proza.¹² Koncipirajući rad više u smislu uputa za proučavanje Zanovića nego kao završnu riječ o ovoj problematici, Ivanović se na ovome zaustavio. On izdvaja „primjere epistolarne proze“ „koje bismo najprije definisali kao narativnu prozu, a potom ih genološki definisali, uglavnom, kao kratke narativne forme“,¹³ razvrstava ih po kriterijumu uspjelijih i onih manje razvijenih, ukazuje na proces „fragmentacije integralne, kao i integrisanje fragmentarne proze“, no zaključak koji iz svega proizilazi - da ove narativne mikrocjeline, objedinjene centralnom predmetnošću, čine svojevrsnu makrocjelinu, epistolarni roman - Ivanović, ipak, ne izriče. Kada se, pak, *Turska pisma* sagledaju iz optike žanra epistolarnog romana, makar estetski dometi bili i skromni, opravdanost ovakvog genološkog pozicioniranja pokazaće se nespornom.

U radu *Jedan književni oblik: roman u pismima* Žan Ruse piše da je, izgleda, nastupanjem epistolarne forme romanopisac, prvi put u istoriji romana, odustao od pripovijedanja; on više niti priča, niti navodi svoje likove da pričaju; oslobađa se priče zamišljene kao niz doživljaja đe su bića činoci ili stradalnici. Tako autor, koji kao da nestaje, jer više ne priča, nego ostavlja ličnostima da sve kažu, vraća svoju prednost kao raspoređivač i skladatelj. Ako se sklanjao kao pisac i pripovjedač, on se

¹² Isto, 263.

¹³ Isto.

pojavljuje u punoj svjetlosti kao autor u najstrožem smislu, kao onaj koji pravi knjigu, koji joj daje oblik i raspored. Taj raspored više ne zavisi od pripovijedanja niti od logičnog redosljeda događaja; romanopisac prestaje da bude pripovjedač koji je prividno potčinjen činjenicama o kojima priča, da bi bio unaprijeđen u autora, tj. gospodara djela.¹⁴ Između ostalog Ruse kaže: „...roman u pismima pokazuje se kao dokument koji proističe ne od nekog romanopisca, nego od stvarnih ličnosti koje su živele i pisale. To je fikcija nefiktivnog; pronađen je svežanj pisama, pa se objavljuje ono što je pronađeno; (...) Ukratko, nema više autora, postoji samo izdavač, skoro pasivni saradnik koji ništa nije napisao, koji se ograničava na to da ‚sakupi‘ ono što su drugi pisali, i koji može da zaključi, kao što to izrekom čine Krehijon i Ruso: ‚ova knjiga ovde nije roman‘, ona je delo same stvarnosti. Da bi se poništilo romaneskno i imaginarno, delo se ostavlja između zagrada, fingira se poništenje romanopisca, ovaj se primorava da se sakrije iza realnosti; (...) Po sebi se razume, fiktivno se isključuje fikcijom, a romanopisac se sakriva da bi se bolje pokazao; to je, s njegove strane, jedna veština više: on se pravi da se uzdržava, da bi što sigurnije dejstvovao, on sebe briše pred stvarnošću da bi izmislio novu stvarnost.“¹⁵

Čini se da su upravo ove karakteristike epistolarnog romana, o kojima piše Ruse, kod naših istoričara književnosti unosile zabunu kad je žanrovski tretman *Turskih pisama* u pitanju. Brojne Zanočićeve mistifikacije, tako karakteristične za ovu epohu, nijesu razumijevane kao pripovjedački postupak, a žanrovska hibridnost teksta, opet sasvim primjerena dobu, izazivala je čuđenje.¹⁶ I ovde se, kako to nalažu žanrovski principi, javlja priređivač rukopisa - Stjepan Pastorvekjo (Stiepan Pastorvecchio), a na okvirima teksta nalaze se *Predgovor*, u epiloškoj, i *Pismo javnosti*, u finalnoj poziciji. Oba teksta funkcionišu po principu „ogoljenog postupka“, ukazujući na poetička i motivaciona čvorišta romana. Centralna predmetnost romana, kako smo to već rekli, jeste Turčin Osman, ali se, pored njega, kao adresanti u romanu javljaju i drugi likovi: Geltruda, Sara Jevrejka, Stjepan Zanočić, Gospodin Lindau, Fatima i Despina. Prema Ruseovoj tipologiji romana u pismima, *Turska pisma* bila bi *simfonijsko* djelo - orkestracija poruka mnogobrojnih i jednovremenih

¹⁴ Žan Ruse, *Jedan književni oblik: roman u pismima*, u knjizi *Oblik i značenje*, Sremski Karlovci - Novi Sad, 1993, 114.

¹⁵ Isto, 115-116.

¹⁶ Tim povodom Pantić zaključuje: „kao knjiga dosta je neobično i skoro bi se moglo reći čudljivo sačinjeno.“ (v. Stjepan Zanočić, *Turska pisma*, Cetinje, 1996, 224)

dopisnika,¹⁷ no kako ni jedan od ovih likova, izuzev Osmana, u romanu nije dobio veći prostor, ovu bi tipologiju valjalo shvatiti tek uslovno. Slijedeći u potpunosti obrazac Monteskejevih *Persijskih pisama*, Zanović je u svoje djelo ugradio i dvije kraće narativne proze - *Priču o Felimi i Abderamanu* i *Istoriju o Pizaniju*.

Uza sve nedostatke, *Turska pisma* zavređuju studiozniji osvrt i veću zastupljenost u crnogorskoj kritičkoj literaturi. Bez pretenzija da obuhvatnije sagledamo vrijednost i domete Zanovićevih *Turskih pisama*, namjera nam je bila da ovim radom osvijetlimo problem žanrovske pripadnosti tog spisa. Budući da je riječ o romanu u pismima, što je u dosadašnjim radovima o Zanovićevom djelu previđano, nameće se potreba preispitivanja istorije romana u okviru našeg literarnog nasljeđa. U svjetlu ovih saznanja, može se zaključiti da su *Turska pisma* Stjepana Zanovića prvi novovjekovni roman u crnogorskoj književnosti.

Aleksandar RADOMAN

TURSKA PISMA BY STJEPAN ZANOVIĆ AS THE FIRST NOVEL IN THE MONTENEGRIN LITERATURE

In this work, we are questioning a widely accepted view that *Nevidbog*, by Risto Ratković from 1933 is the first novel in the Montenegrin literature. Although *Turska pisma* by Stjepan Zanović, first published in Dresden in 1776, were published in Montenegro in 1996, Montenegrin literary historiography never treated them as novel. The author shows that Zanović's work belongs to the genre of epistolary novel, a form especially popular in the Age of Enlightenment. At the present stage of research of the Montenegrin literary heritage, we can conclude that *Turska pisma* are the first modern novel in the Montenegrin literature.

¹⁷ Žan Ruse, isto, 124.